

Variációk egy témára

Rácz Attila

racz.attila1@gmail.com

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Solt Ágnes *Élet a reményen túl* című kutatási jelentése ritkán tapasztalt visszhangot váltott ki szakmai és közéleti körökben. S talán helytállónak tűnhet az a benyomás is, hogy a tereptanulmányt övező vita helyenként az indulatos reakcióktól, az elfogódott megnyilvánulásoktól sem volt mentes.

Az ominózus munka „színre lépését” megelőző és követő hónapokban ugyanakkor két további, szintén szociológiai „vértetű” mű – nevezetesen: Takács Géza *Kiútkeresők* című szociográfiája, illetve Virág Tünde *Kirekesztve* című monográfiája – is az olvasóközönség elé került, amelyek a bennük középpontba állított problematika „rokonsága”, illetve a vizsgálódás helyszínéül választott terek egyezése okán kapcsolatba hozhatók Solt Ágnes kutatási jelentésével.

Az alábbiakban e két tudományos produktum bemutatására vállalkozom – néhány olyan szempont (módszertan, felhasznált irodalmak, a mentalitás problematikája) felvetésével, amelyek a Solt-féle kutatási jelentést kísérő polémia során is előtérbe kerültek. Úgy vélem, egy efféle, némiképp talán rendhagyó recenzió azért is lehet helyénvaló, mert segíthet kijelölni egy majdani, komplex összehasonlító vizsgálat főbb kérdéseit, amelyeket megválaszolva talán kiderülhet: a közelmúltban napvilágot látott tudományos produktumok közül miért éppen Solt Ágnes tereptanulmánya kavart oly heves szakmai-közéleti vihart, s vált – bizonyos olvasatokban – tudományos „botránykövé”.¹

Gettóiskolák...

Maradva az időrendnél, Takács Géza *Kiútkeresők* című munkája a nagy múltú *Magyarország felfedezése* sorozat darabjaként jelent meg 2009-ben, s tágabb értelemben véve az oktatás problematikája köré szerveződik, az iskola intézményét állítja a figyelem középpontjába. Közelebbről nézve a szociográfia az elmúlt bő két évtized baranyai pedagógiai kezdeményezéseibe nyújt betekintést. Ahogyan azt

¹ A Solt-féle kutatási jelentés kiváltotta reflexiók hevesége különösen Takács Géza szociográfiájának fogadtatásával összevetve mondható kontrasztosnak. Hiszen, bár az Írószövetség székházában rendezett 2010. február 16-i könyvbemutató szép számmal vonzott érdeklődőket – s az elmúlt hónapokban néhány rövidebb-hosszabb ismertetés, kritika is napvilágot látott –, mégsem állítható, hogy a kötet túlzottan komoly visszhangot váltott volna ki. Virág Tünde monográfiája néhány hónapja került az olvasóközönség elé – szakmai fogadtatásának irányai a közeljövőben körvonalazódhatnak.

a „civilben” gyakorló tanárként tevékenykedő szerző bevezetesképpen az értésre adja: elsődlegesen arra volt kíváncsi, „mi váltható (...) valóra a pesti pedagógiai tervekből, melyik fogalom mit jelent kétszáz kilométerrel odébb” (Takács 2009: 8). E törekvésnek megfelelően Takács Géza útjai Mánfára, Magyarmecskére, Pécsre és Alsószentmártonba vezetnek, szemügyre veendő azokat a pedagógiai műhelyeket – alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézményeket –, ahol a felnövekvő cigány generációk tanítása-nevelése zajlik. A tabló kidolgozása közben ugyanakkor nagy figyelem fordítódik annak feltárására is, hogy a központi oktatáspolitikai irányelvek folytatólagos módosulása miképpen hat ki a felkeresett intézmények működésére, mindennapjaira.

A szociográfiát olvasva hamar szembetűnik, hogy a Pécs körüli tehetség-gondozó bázis egyes helyszínein ily módon szerzett tapasztalatok, emlékképek mintegy kaleidoszkópszerűen váltják egymást. Ezen a dinamikán alapul a kötet felépítése, illetve a nagyobb részek mozaikszerű belső elrendezése is. „A kötet felépítése kettős. Egyfelől intézmények szerint tagolódik, a négy helyszín szerint, amelyeket az elmúlt hét évben újra meg újra meglátogattam. A másik tagolódás épp ezekből a látogatásokból adódik, hiszen megesett, hogy évek teltek el a két látogatás között. Az egyes beszámolók tehát időrendben követik egymást, intézményekként elkülönülve” (Takács 2009: 14).

Hasonló mozaikszerűség figyelhető meg a szöveg összetettségét tekintve is – s itt elsősorban arra kívánok utalni, hogy a kötetben meglehetősen sokféle stílusú textus egyberostálása valósul meg. A *Kiútkeresők* ugyanis egyaránt tartalmaz kritikus hangvételt elemzést, élménybeszámolót, élettörténeti áttekintést, s persze – a legnagyobb mennyiségben – az elbeszélő benyomástöredékeit, töprengéseit és elmélkedéseit, valamint folyamatos önreflexióit. E szövegrészek közül kiemelkedni látszik két hosszabb terjedelmű s utóbb monológgá szerkesztett interjú, amelyek alanyai Heindl Péter, a Collegium Martineum egykori igazgatója, illetve Pálmainé Orsós Anna romológus, a pécsi egyetem oktatója. Úgy tűnik, hogy ezek a monológok – sikerültségük és elhelyezésük okán – nemcsak a kötet keretétül szolgálnak, hanem afféle keresztmetszetét is nyújtják az elmúlt bő két és fél évtized baranyai pedagógiai történéseinek.

E sokféle stílusú és minőségű szövegrész közül még hadd emeljem ki a *Kiútkeresők* egyik utolsó egységét. A „Híradások a baranyai iskolai történetekről” című alfejezet azokat a cikkeket, írásokat tekinti át, amelyek a helyi pedagógiai kezdeményezésekről, illetve azok alakulásáról adtak számot a közelmúltban. Ezeket szemrevételezve Takács egyszerre tartja kifogásolhatónak és szegényesnek az eddigi összegzéseket – például Moldova György *Ha az Isten hátránézne* című szociográfiáját felszínességeért kritizálja –, s szorgalmazza a tanulások pontos leírását és hiteles elbeszélését. „Általában is kevés a hír a cigányságot érintő jó iskolatörténetekről, s ezen belül is hiányos volt a baranyaiak törekvéseinek a bemutatása” (Takács 2009: 317). Úgy tűnik tehát, hogy szociográfiájával a szerző nem másra vállalkozik, mint éppen az általa tételezett hiány pótlására.

...és gettófalvak

Az oktatási rendszer – mint egyenlőtlenségeket generáló entitás – az előtérbe kerülő problematikák egyike Virág Tünde monográfiájában is, amely mind a kérdésfeltevések kidolgozottságát, mind az exponált problematika komplexitását tekintve példaértékű munkának tartható.

A társadalmi és etnikai kirekesztés jelenségét a térbeli szegregáció perspektívájából vizsgáló munka központi fogalmai a cigánytelep, a gettósodó falu, illetve a gettósodó térség. E léptékek mentén a kutató – mint azt a bevezetésben megfogalmazza – arra a kérdésre keresi a választ, hogy „...milyen gazdasági, társadalmi és térbeli folyamatok termelik folyamatosan újra azokat a tereket, ahol azok a társadalmi csoportok élnek, amelyeket a többségi társadalom cigánynak tart, s akikkel ezért nem, vagy csak erősen szabályozott formában kíván érintkezni” (Virág 2010:7). A kötet elemzései egyszerre irányulnak a szegregáció változó mintáinak bemutatására, illetve a kirekesztettség okainak és következményeinek feltárására. Ilyeténképpen a *Kirekesztve* egyaránt láttatni engedi – többek között – a helyi szociálpolitika mindennapi gyakorlatát, a foglalkoztatási lehetőségek alakulását, amiképpen bepillantást nyújt a helyi társadalom differenciálódásába, valamint a cigány családok mindennapi megélhetési, boldogulási lehetőségeibe is.

A kötet erősségének tartott komplexitás egyik forrása alighanem az, hogy a szerző mindvégig nagy hangsúlyt fektet a történeti dimenzió figyelembevételére is. Ez a szempont azért sem lényegtelen, mivel Solt Ágnes *Élet a reményen túl* című tereptanulmányát Dupcsik Csaba részben amellet érvelve marasztalta el *Esély*-beli kritikájában, hogy „a kutatási jelentésből fájón hiányzik a múlt, a történelmi szemlélet”.

A Virág Tünde által láttatott történeti folyamatok igencsak összetettek, s összességében azt a képet rajzolják az olvasó elé, hogy a létező szocializmus évtizedei rendkívül „masszív” örökséget hagytak maguk után. A településrendszeren belüli mai egyenlőtlenségek kialakulása szempontjából különösen nagy jelentőségű az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció, amelynek folyományaként az ország elsorvasztásra ítélt, periferikus aprófalvaiban koncentráldott egy jelentős tömegű szegény, többségében cigány népesség. Ám ugyanígy nem lebecsülendők a rendszerváltást követő gazdasági válság hatásai, amelyek elsődlegesen az egykori szocialista nehézipari központokat és a hagyományos mezőgazdasági területeket érintették negatívan – egyúttal arra kényszerítve a munkájukat elvesztő alacsony képzettségű, nagyrészt ugyancsak roma népességet, hogy az agglomerációs térségen kívüli falvakba „meneküljön”.

Összességében ezen évtizedes folyamatok, a változó dinamikájú és motivációjú lakosságcsere eredményeképpen jöttek létre napjainkra azok a gettósodó térségek, ahol „...szinte csak és kizárólag alacsony társadalmi státuszú, többségében cigány családok élnek, akik a rendszerváltás után, a munkahelyek eltűnésével, a foglalkoztatottság nagyon alacsony szintű stabilizálódásával végletesen kirekesztve lettek” (Virág 2010: 40).

Ami a monográfia felépítését illeti: a kötet három nagyobb részre tagolódik. Az első rész – „A települések peremén – számok tükrében” címmel – a gettósodó folyamatokat a településpolitika és a foglalkoztatási lehetőségek változó rendszerének aspektusában, s megannyi adatsor kíséretében vizsgálja. Elsődlegesen az oktatási és szociális intézményekből való kirekesztettség okaira és következményeire fókuszál a „Kistelepülések fogságában – intézmények a gettóban” című egység; míg a kötetzáró „A társadalom peremén – a gettók társadalma” című rész két „kimondottan” gettófalu, a Baranya megyei Alsószentmárton, illetve a Borsod megyei Csenyéte eltérő boldogulási lehetőségeit és perspektíváit veszi górcső alá és hasonlítja össze.

Terepek és módszerek

A vizsgált művekben „elejtett” megjegyzések is arra engednek következtetni, hogy mindkét szöveg készre formálását hosszú évek szívós és kitartó kutatómunkája előzte meg. A *Kirekesztve* bevezetéséből például kiderül: a „könyvet megalapozó kutatások 2002-ben kezdődtek”, s hogy a szerző – noha egyes fejezeteket „már évekkel ezelőtt befejezettnek” gondolt – 2010 januárjában zárta le a kéziratot (Virág 2010: 21).

Feltétlenül a monográfia erénye, hogy abban többféle módszer együttes alkalmazása figyelhető meg. Hiszen az első rész fejezetei adatfelvételek elemzésein alapulnak, amelyekhez a szerző népszámlálási adatokat, illetve a T-Star adatbázisból elérhető információkat használt fel. Változik a metódus a kötet következő részében: az 5. és 6. fejezetek kimondottan interjúzásra épülnek. A beszélgetések alanyai polgármesterek, jegyzők, iskolaigazgatók, illetve szociális szakemberek; s ezekből a dialógusokból mintegy tíz-tizenöt mondatos interjúrészletek – nyilván illusztráció gyanánt – a kötetbe is beillesztésre kerülnek. A kvantitatív és a kvalitatív módszerek ötvözése figyelhető meg ugyanakkor a monográfiát záró esettanulmányokban, amelyek kisebb részben statisztikai adatelemzéseken, nagyobb részben pedig interjúzáson alapulnak.

Mindenképpen a kutató kreativitását dicséri, hogy az első fejezetek kialakításakor – a már említett nagy adatbázisokon túl – mert „alternatív” forrásokhoz is folyamodni, így a szülők foglalkoztatottságára vonatkozóan általános iskolai naplókából szerzett adatokat. S bár akár magától értetődő szerzői, illetve szerkesztői fogásnak is tekinthető, de – hasonlóan a kiragadott interjúrészletekhez – a kötetben elhelyezett diagramok és térképek szintén az elemzett-leírt folyamatok könnyebb megértését szolgálják.

A kéziratként 2009 áprilisában lezárt *Kiútkeresők* szintén hosszú évek visszatérő látogatásain alapul – van például fejezet, amelynek élményanyaga 2002-re datálódik. Mindazonáltal szembetűnő, hogy Takács Géza igencsak kritikus az általa végzett terepmunka alaposágát illetően. Egyrészt kifogásolja a vizsgálódás elhúzódnását, másrészt problematikusnak tartja az időhiányt, amely álláspontja szerint az alapos feltárás, a valóban mélyreható szemlélődés gátjának bizonyult.

„Munkámmal lassan haladtam, teltek az évek, változtak az intézmények, és sokkal kevesebb időt töltöttem Baranyában, mint amennyi szükséges lett volna a teljes kép bemutatásához. Inkább csak pillanatfelvételek készültek, de én ezeket a pillanatokat – jellemzőnek és tanulságosnak vélvén – mégis merészkedem megmutatni az olvasónak” (Takács 2009: 15).

Könnyen észrevehető, hogy Takács ugyanezekkel a módszertani jellegű kifogásokkal „operál”, amikor saját „fogyatékoságait” – azaz: elbeszélői kompetenciájának határait – teszi szóvá; illetve – ezzel párhuzamosan, művének műfaji klasszifikálásakor – elveti a professzionális (iskola)szociográfiaként történő besorolást. „Írásom egy botcsinálta szociográfus munkája. Amikor belefogtam, épp egy pedagógiai lap szerkesztője voltam, s nagyon is kézenfekvő volt, hogy egyfajta iskolaszociográfia lenne a cél. Ahhoz azonban, hogy ez megvalósulhasson (...), sokkal többet kellett volna a választott helyszíneken lennem” (Takács 2009: 11).

Hagyományok és tudományos előzmények

Mint említettem, Takács Géza kötete egy patinás széria darabjaként került az olvasóközönség elé. Ezzel – Romano Rácz Sándor 2008-as *Cigány sorát* követően – rövid időn belül a második kifejezetten roma tematikájú kötet látott napvilágot a *Magyarország felfedezése* sorozat keretében, miközben korábban kizárólag a Diósi Ágnes által jegyzett *Cigányút* fókuszált – még 1988-ban – az etnikai kisebbségre. Legalábbis figyelemre méltó, hogy Takács Géza sem az előbbire, sem pedig az utóbbi alkotásra vonatkozólag nem tesz megjegyzéseket, utalásokat. Ahogyan – s e tény talán még inkább elgondolkodtató – nem tekinti releváns, meghatározó előzménynek a hetvenes évektől végzett cigánykutatások fontosabb megállapításait sem, illetve teljes egészében negligálja a roma diákok oktatási rendszeren belüli érvényesülését firtató különféle vizsgálódások, felmérések eredményeit is.

Hivatkozik ugyanakkor a szerző a két világháború közötti falukutatói tradícióra, amely Baranya megyét – közelebbről a hajdani református zárványt, az Ormánságot – hagyományosan kitüntetett vizsgálódási helyszínnek tekintette. Mint ismert: Kiss Géza, Kodolányi János és falukutató társaik a két világháború között elsődlegesen a paraszti egyke problematikáját, s ezzel összefüggésben az intenzív népességfogyást tanulmányozták hazánk e déli peremvidékén. A kötet végére jutva ugyanakkor kiderül: a *Kiútkeresők* sem az *Ormánsági szótár*, sem pedig a *Baranyai utazás* alapvetéseit, megállapításait nem implikálja – s például Kiss Géza nevének és munkásságának említése is mintegy „kimerül” a szellemi rokonság kinyilvánításában. „Azt gondoltam, Kiss Géza iránti tiszteletemet, lelki hagyatékának megbecsülését mi is szolgálhatná jobban, mint azok megismerése, aki életet hoztak az elárvult falak közé” (Takács 2009: 10).

A *Kiútkeresők* és *Kirekesztve* című kötetek között vonható párhuzamok egyike, hogy a két világháború közötti időszakban keletkezett szociográfiákat Virág Tünde is meghatározó előzményeknek tekinti – jelezve: „...a falusi szegények, elsősorban a napszámosok, zsellérek boldogulási lehetőségeiről, munkavállalási

formáiról szóló leírások összevethetőek a települések peremén élő cigányok helyzetéről szóló későbbi elemzésekkel” (Virág 2010: 8). Ezen túlmenően a kutató azonban további szellemi impulzusokat is megnevez, amelyek monográfiájának elméleti megalapozásához döntően hozzájárultak. „Könyvemben egyaránt támaszkodom az észak-amerikai és a nyugat-európai nagyvárosi gettókról írt elemzések módszertani megközelítésére és elméleti következtetéseire, a geográfusok és szociológusok településrendszeren belüli társadalmi folyamatokról, a hátrányos helyzetű területekről szóló elemzéseire, a vidéki élet, a parasztság megélhetési viszonyait, a szegénység meghatározottságait és történeti gyökereit bemutató klasszikus falukutatókat és a különböző cigány csoportok körében végzett terepkutatások tapasztalataira” (Virág 2010: 10).

Alighanem a szellemi ösztönzések illetően sokféleségével is magyarázható, hogy a kötet irodalomjegyzéke imponálóan gazdag. Ahogyan mindvégig korrekt módon valósulnak meg a hivatkozások is – némi hiányérzete csupán a pontos oldalszámok feltüntetetésének elmaradása miatt lehet az olvasónak.

Talán nem érdektelen adalék, hogy a több mint százötven tételt tartalmazó bibliográfiában Beluszky Pál, Havas Gábor és Ladányi János munkái szerepelnek a legnagyobb számban. Részben Ladányi nevének illetően felülreprezentáltsága okán e szakirodalmak közül e helyütt hadd emeljem ki a Ladányi–Szelényi szerzőpáros *A kirekesztettség változó formái* című kötetét. Hiszen úgy tűnik, hogy az abban exponált s egyúttal a posztkommunista viszonyokra kiterjesztett ‘underclass’ fogalom fontos szerepet játszik Virág Tünde érvrendszerében – jelezvén: az általa középpontba állított halmozottan hátrányos helyzetű csoportokat „...szegregált lakóhely, társadalmi és gazdasági kirekesztettség, valamint mindezek átöröklődése a következő generációra” jellemzi (Virág 2010: 183–184).²

Kritikai beállítódások

Hogy Takács Géza az említett mértékben és módon negligálja a mainstream kutatási eredményeket, az persze szorosan összefügg a szociológiai vizsgálódásokkal szembeni – felettébb nyíltan hangoztatott – averzióival. „Ehhez a munkához azért fogtam hozzá, mert a magam részéről cigányügyben a szociológiai nézőponttal mélységesen elégedetlen voltam. Azt bizonyítani akárhányszor, akárhány mutatóval, akárhány felmérésben, akármilyen tudósi szenvedéllyel, hogy egy cigány gyermek esélyei a nem cigány életformára ötvenszer kisebbek, mint a nem cigány társának, egyszerűen történelmietlen tétel, de ezen túl még cigányt hergelő és nem cigányt megszégyenítő moralizálás is” (Takács 2009: 317).

Mindazonáltal Takács nem kizárólag a tudományos „előzményeket” illetően ennyire kritikus. Hasonló „szenvédélyességgel” mutat rá az állami oktatáspolitikai elvek folytatólagos elhibázottságára – s egyáltalán: teszi szóvá az iskola

² A Ladányi–Szelényi szerzőpáros munkájának kiemelése azért sem teljesen önkényes, mert Solt Ágnes tavaly közzétett kutatási jelentésének irodalomjegyzéke szintén megnevezi e munkát. A kutató mostani, a *Szociológiai Szemle* e számában publikált tanulmánya pedig (egy lábjegyzet erejéig) ugyancsak hivatkozik a szerzőpáros elméletére – igaz, az ‘underclass’ fogalom használhatóságával kapcsolatban kifogását hangoztatja.

életébe való túlzott politikai beavatkozást. E kritikai megjegyzések meglehetősen egyértelműséggel ostromozzák a minisztérium által támasztott integrációs kényszereket – amelyek formális megfelelésekre ösztönzik, „ál(szövetségek)” és „(ál)szerződések” kötésére sarkallják az érintett intézményeket –, amiképpen élesen bírálják a „karrierszakértőknek” kedvező pályázati rendszert is. „Szívesen megtanulnak és képviselnek [ti. a karrierszakértők – R. A.] bármi újat, ha adódik. Nem ők tehetnek róla, bár azért egészen föl sem menthetőek, ha az egyik országos szakmai csőd után ugyanolyan odaadással hozzák össze a másikat” (Takács 2009: 160–161).

Az efféle kritikai beállítódás nem áll azonban távol Virág Tündétől sem, aki – nyilván az általa vizsgált probléma komplexitásából adódóan – egyszerre több területre vonatkozólag fogalmazza meg bírálatait. Takács Gézához hasonlóan hangsúlyozza például a központi oktatási irányelvek tarthatatlanságát, amikor jelzi, hogy a Belső-Csereháthoz tartozó településeken, illetve az itteni iskolákban „...a szakmai diskurzusból megjelenő oktatási integráció, illetve szegregáció fogalmai nem alkalmazhatóak” – lévén: az itteni települések „...jelentős része etnikailag szegregált (...), így az ezeken a településeken élő gyerekek többségét »nincs kihez integrálni«” (Virág 2010: 164).

Szintén a Belső-Cserehátra vonatkozólag – tágabb kontextusban pedig a szabad iskolaválasztás következményeinek számbavételekor – kerülnek „diagnosztizálásra” a gettóiskolák siralmasként jellemzett oktatási feltételei. „Az elmúlt évek jelentős infrastrukturális beruházásai nem reflektáltak a térség demográfiai egyenlőtlenségeire sem: az iskolaberuházások többsége az egykori körzetközpontokban valósult meg annak ellenére, hogy az odajáró gyerekek többsége esetleg a szomszédos gettótelepüléseken él” (Virág 2010: 164).

A kirekesztődés egy másik szféráját, azaz a munka világát illetően a szerző különösen erőteljesen „ostorozza” a közfoglalkoztatás jelenlegi rendszerét, mondván: az annak keretében elvégzett, „...sokszor céltalan és méltatlan (...) munkák a segélyezetteket nem közelítik az elsődleges munkaerőpiachoz, de gátolják a mindennapi megélhetéshez szükséges informális munkavégzésben” (Virág 2010: 146). Nem marad ugyanakkor említés nélkül a hazai és uniós foglalkoztatási programok kudarca sem, amelyek „...nagy része olyan szakmát adott, amely nem, vagy csak korlátozott mértékben értékesíthető a munkaerőpiacon”, s így „...a programok végétével a résztvevők visszakerültek a segélyezettek körébe” (Virág 2010: 142).

Markáns kritikai beállítódás ide vagy oda, alighanem a terepen való szemlélődés folyamatának már említett felszabdaltságával, a vizsgálódás széttöredezettséggel magyarázható, hogy a *Kiútkeresők* végül nem áll össze egységes történetté, minden tekintetben koherens és jól áttekinthető narratívává. Ha mégis rövid összefoglalást kellene adnom, akkor azt mondanám: Takács Géza szociográfiájában a baranyai pedagógiai kezdeményezések a reményteljes kezdetek, az úttévesztések, a kudarcok, s leginkább a valódi áttörések elmaradásának narratívájaként beszélődnek el. Hiszen valamennyi felkeresett és bemutatásra kerülő helyszínen az látható: tehetséges és ambiciózus, sokra hivatott fiatallem-

berek újszerű pedagógiai megoldásokat keresve és találva tesznek kísérletet a helyi beás cigányság oktatási helyzetének jobbítására, ám próbálkozásaik a legtöbb esetben kisiklanak.

S e téren nemcsak a már említett oktatáspolitikai tényezők kerülnek megnevezésre, hanem „fájóan” nagy szerepük van a személyes ellentéteknek is, amelyek legfőbb gátját képezik az intézmények közötti együttműködésnek, a valódi hálózattá szerveződésnek. „És minél szorosabb kapcsolat, szellemi együttműködés lenne kézenfekvő és indokolt amúgy, annál nagyobb a feszengés, hogy ez mégsem lehetséges. Hogy ez szinte teljességgel lehetetlen” – hangzik például a keserű konklúzió a Collegium Martineum és a Gandhi Gimnázium relációjában (Takács 2009: 186). De hasonlóan az érdemi kooperáció hiánya miatt nem tölti be valódi szerepét a PTE Romológiai Tanszék sem, amely ekképpen „...nem szellemi műhelye a baranyai iskolai történeteknek” (Takács 2009: 207).

A mentalitások színe és visszája

Solt Ágnes tereptanulmányával szemben jogosnak tűnő kritikaként vetődhetett fel, hogy a kutató a romák és nem romák éles szembenállásából indul ki, s ez az alapállás – magam is úgy vélem – mintegy „végigvonul” a dolgozat egészén. (E szempontból talán kulcsjelentőségű, hogy a kutatási jelentést felvezető három „hipotézist”, illetve alapállítást a kutató nem küldi margóra dolgozata végén.)

Bevallottan a három szöveg egymáshoz való közelítésének céljával hadd jelezzem e helyütt ugyanakkor azt, hogy a romák és a nem romák közötti különbséget nem kizárólag Solt Ágnes tartja ennyire karakterisztikusnak. Takács Géza például egyenesen egy civilizációs küzdelem szembenálló szereplőiként láttatja a két társadalmi nagycsoportot – vagy legalábbis egy civilizációs dilemmát diagnosztizál, amikor tágabb perspektívába helyezi mondanivalóját. „Az a kérdés, hogy mi lesz Magyarországgal, ha a roma társadalom terjeszkedése egyúttal a magyar civilizációs örökség felszámolódását is jelenti, telepekké alakulnak a falvak, vagy falvakká a telepek” (Takács 2009: 9).

Bár e recenzió nem nyújt lehetőséget a mélyreható és alapos szövegelemzésre, azt azonban e rövid (s nyilván önkényesen kiragadott) idézet kapcsán mindenképpen megjegyezném, hogy ebben a szövegkörnyezetben a cigányság egy olyan csoportként azonosítható, amelynek térnyerése – egy lehetséges forgatókönyv szerint – kizárólag egy másik társadalmi nagycsoport „kárára”, de legalábbis pozícióvesztésével történhet meg. S ezt a felettébb sommás helyzetértékelést legfeljebb árnyalja – ám a kijelentés élet teljességgel aligha veszi el –, hogy a baranyai cigányok élethelyzetét a szerző utóbb kiterjeszti a kontinens valamennyi roma közösségére, majd azt egy még tágabbnak tűnő kontextusban a nyugat-európai bevándorlók problematikájához közelíti. „A baranyai cigányok sorsa a borsodi, a csereháti és a szabolcsi romák sorsa is. Ahogy a szlovákiai romáké, a németországi törököké, az észak-európai araboké, a franciaországi afrikaiaké. (Noha mégis

egészen más.) A baranyai cigányok története a nagy civilizációs kihívás egyik helyszíné” (Takács 2009: 9).

Virág Tünde monográfiájában elmarad az ilyesféle markáns különbségtételezés. A mentalitásokat ugyanakkor ő sem hagyja említés nélkül: a kötet utolsó részét képező esettanulmányok a szegregált településeken élők kognitív struktúráira is kitérnek – így a többségi társadalom stigmatizáló véleménye által kiváltott frusztrációk meglétét említik. Szintén e szövegrészek révén nyerhet az olvasó betekintést a családok mindennapi kapcsolatainak alakulásába. A tendencia – mindent összevetve – azonos irányú, mint a Solt által megállapított trendeké: „...a családon belüli szolidaritás lassan visszaszorul, általában csak szűkebb családi körre (szülők, testvérek) korlátozódik” (Virág 2010: 238).

Kötetének második, intézményekre fókuszáló része elején Virág Tünde – összefoglalóan – úgy fogalmaz, hogy a leszakadó települések lakói „...mind térben, mind társadalmilag távol kerültek más társadalmi rétegektől, külső csoportokhoz tartozókkal való érintkezésük minimális és erősen hierarchizált, nincsenek minták, referenciaként működő csoportok” (Virág 2010: 121). Néhány oldallal később ennél is „élesebb” megállapításra lehet figyelmes az olvasó. „A szegénység és kirekesztettség ilyen erős térbeli koncentrációja, a gettótól együtt jár a többségi társadalom értékrendjéről karakterisztikusan eltérő normák és gyakorlatok kialakulásával, ez vezetett a napjainkban mindennapossá váló etnikai konfliktusok megjelenéséhez” (Virág 2010: 129).

Ezen idézetekkel csak azt kívánom jelezni, hogy Solt Ágneshez hasonlóan Virág Tünde sem tagadja, hogy a kirekesztett élethelyzet eltérő értékrend kialakulását vonja maga után, amely ráadásul a romák és nem romák közötti konfliktusok veszélyét hordozza magában. Hogy a két kutató leírásai, magyarázatai mégis markánsan különböznek, annak egyik legfőbb oka alighanem az „objektív adatok” mellőzésében avagy szerepeltetésében – más megfogalmazásban: háttérbe szorításában vagy éppen előtérbe állításában – keresendő. A *Kirekesztve* ugyanis *ab ovo* a térbeli és társadalmi folyamatokra fókuszál, s mintegy azokból eredezteti, vezeti le a kirekesztettséggel járó mentalitásokat. Ellentétben Solt Ágnessel, aki – legalábbis tavalyi kutatási jelentésében – csupán kevés figyelmet szentel a mentalitásokon kívüli tényezőknek.

Egy komparatív vizsgálat elé

Az előzőekben két újabb keletű társadalomtudományi munka párhuzamos bemutatására tettem kísérletet. S ahol erre lehetőségem nyílt, igyekeztem utalni azokra a pontokra, amelyek egy „hármast”, netán „négyest” – azaz: a Solt-féle kutatási jelentéssel, illetve a most publikált zárótanulmánnyal kiegészülő – összevetés során is termékenynek bizonyulhatnak.

Úgy vélem, hogy a már jelzett tematikai egyezés mintegy kínálja egy sok szempontú komparatív vizsgálat elvégzését – lévén: Solt Ágnes kutatása a szegregált romatelepekre fókuszál, Virág Tünde a gettósodó kistérségekben és aprófalvak-

ban játszódó társadalmi és térbeli folyamatokat helyezi kötete középpontjába, míg Takács Géza szintén egy etnikailag mindinkább homogénné váló térségbe – az Ormánságba –, „kalauzolja” olvasóit, hogy bemutathassa a helyi cigányság felemelkedését célzó pedagógiai kezdeményezéseket.

Amennyiben a szövegek különbségeit kívánjuk tetten érni, feltétlenül fontos kérdésnek tartom a felhasznált szakirodalmak problematikáját, illetve – mint arra röviden utaltam is – a mentalitások és a körülmények közötti összefüggések, okok és okozatok meghatározásának mikéntjét.³

Végezetül hadd utaljak egy további szempontra is, amelynek jelenlétét kizárólag Solt Ágnes kutatási jelentésében és Takács Géza szociográfiájában érzem hangsúlyosnak. Mindkét munkában jól tetten érhető a „hiánypótlás” szándékának, illetve a „mást mondás” igényének artikulálódása. E szerzői intenció jegyében Solt Ágnes elsődlegesen a nézőpontváltás fontosságát hangsúlyozza, amikor – szemben a korábbi kutatásokkal – az előítélet-kutatás alanyaivá a telepeken élő romákat teszi. De feltétlenül elgondolkodtató a gyakorló pedagógus Takács Géza általam is felmutatott kategorikus elhatárolódása mindennemű szociológiai argumentációtól.

Vajon e szándékok kellően alátámasztottak-e szakmai érvekkel? S ha igen, megfogalmazóik kellő alapossággal és körültekintéssel járnak-e el „tabudöntögető” állítások megfogalmazásakor? Vajon meglátásaik nem simulnak-e bele abba a trendbe, amelynek révén – ahogyan arra az *anBlok*k című közéleti-tudományos magazin szintén nemrég megjelent, 4. száma igen helytállóan rámutat – a tágabb értelemben vett „cigányozás”, a cigányokról szóló beszéd mindinkább a közéleti viták részévé vált napjainkra; s amely folyamat kulcsmomentuma éppen a cigány–magyar különbség megnevezése, kimondása? Mind-mind olyan kérdések, amelyek válaszokra várnak – mind kutatói, mind befogadói oldalról.

Irodalom

Takács Géza (2009): *Kiútkeresők (Cigányok iskolai reményei)*. Bp.: Osiris.

Virág Tünde (2010): *Kirekesztve (Falusi gettók az ország peremén)*. Bp.: Akadémiai.

3 Nem teljesen tanulságok nélküli már a címek összevetése sem. Solt Ágnes és Virág Tünde munkájának közös vonása, hogy a címek egyaránt a perspektívanélküliség tapasztalatát implikálják. Előbbi kutató – a reményen túl nevutós szintagma alkalmazásával – már felütésképpen a teljes kilátástalansággal, a totális reményvesztettséggel jellemzi a szegregált telepeken élők helyzetét. Virág Tünde ugyanakkor egy határozói igeneves alakot szerepeltet. A kirekesztettség, a lehetőségektől való megfosztottság állapota nyilvánvalóan az alcímbe feltüntetett falusi gettókra, illetve az ott lakókra vonatkozik – s a kötet éppen a kirekesztődés mechanizmusainak megértéséhez segít hozzá. A három szöveget tekintve kizárólag Takács Géza szociográfiájáról mondható el, hogy címében pozitív jelentéstartalmat hordoz – azt sugallva az olvasónak, hogy az exponált problémákra igenis adhatók válaszok, a jelenlegi helyzetből léteznek kiutak, amelyek akár meg is találhatók. Tulajdonképpen ezt a befogadói benyomást erősíti meg a remény szót beemelő alcím is, amely alapján elsődlegesen arra lehet következtetni, hogy maguk a cigányság tagjai volnának a kiútkeresés legfőbb letéteményesei – a kötetet megismerve ugyanakkor kiderül: e folyamatban kulcsszerepet játszanak a bemutatott pedagógusok is.